

IFS Info 6/1995

**Rolf Hobson
Tom Kristiansen**

Militærmakt, krig og historie

*En innføring i forskningen
fra Clausewitz til våre dager*

Innhold

Forord	5
Historiske tilnærminger til krigsmakt	6
Tradisjonelle studier av krigsmakt	6
Svakheter ved en tradisjonell tilnærming	7
Militærhistorie som forskningsretning	8
Militarisme	9
Militarisme og krigsplaner - eksemplet Schlieffenplanen	11
Rustningspolitikk	12
Rustningskappløp og krigsfare	14
Noen andre temaer innen krigs- og militærhistorien	15
Fra kabinettskrig til den industrialiserte folkekrig	16
Krigsmaktens økonomiske fundament	20
Krigens terminologi	21
Norsk forskning	22
Avslutning	24
Summary	24
Noter	25

Forord

Formålet med denne fremstillingen er å gi studenter en første innføring i det akademiske studiet av krig og militærmakt slik det har utviklet seg etter den franske revolusjon. Artikkelen vil gi en oversikt over de viktigste perspektiver og problemstillinger, samt terminologi og metodespørsmål innenfor militærstudiene.

Krig og militærmakt har i liten grad opptatt den akademiske forskning i Norge. Den forskning som blir presentert er derfor hovedsaklig utenlandsk. Som følge av dette har heller ikke slike emner hatt noen fremtredende plass i undervisningen ved universitetene eller andre høyere utdanningsinstitusjoner.

Forfatterne vil benytte anledningen til å takke Stein Bjørnstad og Olav Njølstad for kritiske kommentarer og gode råd under arbeidet med manuskriptet.

Om forfatterne:

Rolf Hobson er forsker ved Institutt for forsvarsstudier. Hans forskningsfelt er internasjonal militærhistorie fra den franske revolusjon til den kalde krigen.

Tom Kristiansen er daglig leder og forsker ved Institutt for forsvarsstudier. Hans interesseområde er europeisk og amerikansk militærhistorie og sikkerhetspolitikk fra 1850-årene til i dag.

Historiske tilnærminger til krigsmakt

Denne artikkelen er ment som en allmenn innføring i studiet av militærhistoriske emner. Den skal gi et innblikk i hvordan det i forskningen har utviklet seg en samfunnsvitenskapelig tilnærming til krig og militære fenomener. For å gi et innblikk i hvorfor denne utviklingen har funnet sted, skal vi innledningsvis si litt om den tilnærmingen som historikere tradisjonelt har brukt for å beskrive slike emner. Deretter skal vi gå inn på hvilke svakheter denne tilnærmingen hadde. Siste del av artikkelen er ment som en smakebit på hva slags ny innsikt vi har fått om krigsmakten ved å benytte elementer fra samfunnsvitenskapene. Vi skal med andre ord gi et innblikk i den forskningstradisjonen som på tysk er blitt kalt *Militärgeschichte*.

Tradisjonelle studier av krigsmakt

Det meste av den gamle forskningen om krig og krigsmakt er fortsatt leseverdig. I likhet med mye annen eldre historieskrivning ligger dens styrke i det som angår rekonstruksjonen av begivenheter, som ofte var kaotiske og som få i samtiden hadde oversikt over. På samme måte ser vi dens svakheter på det analytiske og syntetiserende plan - det å se begivenhetene i en bredere sammenheng og avveie deres betydning i forhold til andre historiske årsaksfaktorer. For å forstå hvilke begrensninger dette studiet hadde, må vi først trekke frem en del særtrekk ved den tradisjonelle forskningen.

1) Det første særtrekket vi skal gripe fatt i, er tendensen til å se på krigsmakten som et *autonomt system*. Fordi hær, flåte og flyvåpen er unike institusjoner, grunnleggende forskjellige fra alle andre i samfunnet; og fordi krig skiller seg avgjørende fra fred; utviklet det seg en tradisjon der de som studerte krigsmakten ikke i særlig grad var opptatt av samfunnet rundt krigsmakten.

Vi kan illustrere dette med den debatten som foregikk i noen år blant historikerne om hvorvidt amerikanerne ville ha tapt slaget ved Midway i 1942 hvis japanerne hadde klart å senke et av deres hangarskip. Vel kan man med en slik innfallsvinkel forklare utfallet av hvert enkelt slag, men det er

ikke i lengden tilfredsstillende dersom vi ønsker å si noe om resultatet av selve krigen i Stillehavet. Utfallet av den ble først og fremst avgjort av produksjonskapasiteten til henholdsvis USA og Japan. I dette perspektivet var tapet av et enkelt hangarskip av underordnet betydning.

2) I og med at det har vært en tradisjon å betrakte krigsmakten som uavhengig av samfunnet den inngår i, var det lenge vanlig å anvende en *internalistisk* betraktningssmåte på slike studier.¹ Litt forenklet kan vi si at historikerne hadde en tendens til å bli opptatt av de samme spørsmålene som militære sjefer var opptatt av. Mye av litteraturen dreide seg ofte om krigshistoriske spørsmål, som hvorvidt 3. korps skulle ha dreid til venstre eller til høyre, eller hvem som har ansvaret for venstre flankes tilbakeslag.

Et annet eksempel som vi skal komme tilbake til, er forklaringer på drivkreftene bak et lands rustningspolitikk. Tradisjonell historieskrivning har hatt en tendens til å vurdere opprustning på samme måte som en militær sjef: Interessen har konsentrert seg om våpenutvikling og hva slags krigsmakt det var mulig å utvikle for de midlene som stod til rådighet. En rekke andre spørsmål, som for eksempel hva som får et land til å bruke store summer på sitt forsvar, hvilke politiske og sosiale krefter som driver opprustningen, hvilke krefter som holder den igjen - og hvem som endte opp med å betale for opprustning, har fått mindre oppmerksomhet.

3) Et tredje trekk i den tradisjonelle forskningen, følger stort sett av det vi allerede har sagt om en internalistisk betraktningssmåte. Krigshistorien ga ofte en gjennomført *rasjonell* beskrivelse av det som skjedde - den var opptatt av effektive og mindre effektive måter å løse et klart definert oppdrag på.

Satt på spissen, blir krigshistoriens beskrivelse ikke så ulik en skildring av et parti sjakk. Alt av betydning foregår på ett brett. Ingenting som ikke hører hjemme på brettet trekkes inn i analysen (krigsmaktens autonomi). Spillerne har klart definerte mål. De vet hva de vil og velger rasjonelt den strategien som gir de beste resultatene.

Kanskje er det slik militære strateger liker å se på seg selv, men dette bildet er ikke alltid like dek-

kende når vi skal forsøke å forklare hva som egentlig skjedde. Man kan for eksempel analysere Wehrmachts operasjoner gjennom året 1941 som en lang rekke rasjonelle og sammenhengende beslutninger. Men en slik tilnærming kan lett skygge for det hårreisende irrasjonelle i Hitlers krigserklæringer mot verdens to største industrimakter i løpet av knappe seks måneder.

4) Et fjerde særtrekk vi kan merke oss, er at krigshistorien har hatt en tendens til å bruke samme type forklaring på krigsmakten i ulike land. Vi kan si at forskningstradisjonen har vært tilbøyelig til å sette opp allmenngyldige premisser som kunne gjelde for militærmakten i alle land. Denne tendensen henger naturligvis sammen med tilbøyeligheten til å studere krigsmakt uavhengig av samfunnet og det politiske system den utgår fra. Det kunne se ut som om de militære institusjoner i de forskjellige land hadde mer til felles med hverandre enn forskjellene i deres politiske systemer skulle tyde på.

For å gi et eksempel: I 1980-årene var enkelte amerikanske hærstrateger sterkt inspirert av de tyske *Blitzkrieg*-operasjonene under den andre verdenskrig. De mente at den amerikanske hæren med fordel kunne dra nytte av en slik doktrine i sin egen operative tenkning. Blitzkrigen var i dette tilfellet et fagmilitært konsept som kunne utnyttes av en stat hvis politiske system ikke hadde noen likhetstrekk med Det tredje rike.

Et annet eksempel: Er maskingeværet først oppfunnet, kan man ikke sende bølger av infanteri mot det uten at det vil få blodige følger. Dette må de militære sjefer - enten man heter de Gaulle eller von Keitel - ta hensyn til, uavhengig av hva slags regime de tjener.

Særlig i den endeløse rekken av populærfremstillinger av krigshistorien, kan det virke som om de samme holdningene, de samme mekanismene og de samme beveggrunnene er til stede overalt. En general er en general uansett hvilket land eller regime han slåss for. Enten han tjente et diktatur eller et demokrati var hans oppdrag å ta eller forsvare El Alamein, Stalingrad eller Singapore.

Svakheter ved en tradisjonell tilnærming

1) Det viktigste kjennetegnet ved den moderne historieskrivingen om krig og krigsmakt, er at den søker å analysere alle militære forhold - til tross for det spesielle ved dem - i deres økonomiske, ressursmessige, sosiale og politiske sammenheng. Forestillingen om militærvesenets *autonomi* er oppgitt.

Krigsmakten påvirker og påvirkes av det nasjonale og internasjonale samfunn den er knyttet til med utallige synlige og mindre synlige bånd. Det er først ved å analysere disse sammenhengene at man kan få full forståelse for de krefter som former militærvesenets doktriner, organisasjon og aktivitet, samt krigens årsaker, forløp og resultater. Militære tradisjoner, institusjoner og planer blir på denne måten gjort avhengige av den politiske og sosiale strukturen de er en del av. Den engelske generalen Sir John Winthrop Hackett har gitt denne innsikten følgende uttrykk:

What a society gets in its armed services is exactly what it asks for, no more and no less. What it asks for tends to be a reflection of what it is. When a country looks at its fighting forces it is looking in a mirror: if the mirror is a true one the face that it sees there will be its own.²

Vi har alt nevnt debatten om hvorvidt amerikanerne ville ha tapt slaget ved Midway i 1942 hvis japanerne hadde klart å senke et av deres hangarskip. Bildet blir et annet når det sees i en større sammenheng. Når man vet at USA på dette tidspunkt hadde omlag 20 nye hangarskip på sjøen eller beddingene, har debatten lite å si for utfallet av krigen i Stillehavet på lang sikt. I et videre perspektiv kan det hevdes at krigen om Stillehavet i realiteten var avgjort enten Midway ble vunnet eller tapt, som en følge av USAs evne til å mobilisere sine enorme menneskelige og materielle ressurser.³

2) Når man først har kommet til at krigsmakten er betinget og begrenset av strukturene i samfunnet rundt, vil man av nødvendighet måtte revidere den

oppfatningen at krigsmakten i et land fungerer på samme måte som krigsmakten i et annet land. Vi kan vanskelig snakke om allmenngyldige premisser. Hvis krigsmakten er avhengig av det samfunn den er en del av, da kan heller ikke krigsmakten i ett land forklares med de samme grunnleggende prinsippene som krigsmakten i et annet land. Det finnes jo avgjørende forskjeller mellom statsbygning, økonomi, kultur og mentalitet fra land til land.

Slike forskjeller har betydning, selv i ekstreme krigssituasjoner. Det har for eksempel aldri skjedd at den militære ledelse i en demokratisk stat har fått i oppdrag å utarbeide en plan for å erobre verdensherredømmet og - når planen blir iverksatt - underveis blir beordret til å massakrere alle medlemmer av laverestående raser som de måtte komme over. Det har skjedd i militaristiske diktaturer i dette århundret. Selv ikke i krig - når de militære sjefer har hatt en dominerende posisjon i samfunnets beslutningsprosess - har slike sivilisasjonsødeleggende krefter vært utløst i demokratiske, ikke-militaristiske stater.

3) Et tredje punkt hvor moderne forskning har gitt ny innsikt, er det store problemkomplekset som knytter seg til den ikke-rasjonelle bruk av militær-makt.

Vi kan nok en gang trekke frem Japan under den annen verdenskrig som et eksempel. Det spørsmålet som mer enn noe krever forklaring, er ikke hvorfor Japan tapte slaget ved Midway, heller ikke hvorfor landet tapte krigen. Det mest interessante spørsmål i denne sammenheng er derimot hvordan den japanske overkommandoen noen gang kunne ha trodd at et angrep på den amerikanske Stillehavsflytåns hovedbase ikke ville utløse en storkrig, eller at den disponerte over tilstrekkelige ressurser til å vinne en langvarig krig mot den økonomiske giganten USA. For å gi et svar på dette må vi vise hvordan den militaristiske mentaliteten til de japanske offiserene gjorde dem blinde for de motkreftene de sto overfor.

Til tross for at militaristene dyrker krig og våpen, kan vi vanskelig fremstille dem som rasjonelle «sjakkspillere». Tvert imot. Militarister vinner sjelden de storkrigene de utløser. De er ofte flinke til å overfalle og undertrykke svake nasjoner. På den annen side er de dårlige til å beregne de

motkreftene de utfordrer og utløser.

Fenomenet militarisme kan ikke forstås uten at man ser de militære institusjonene i sin sosiale og politiske sammenheng. I eksempelet ovenfor holder det ikke å sammenlikne japanske og amerikanske militære institusjoner for å forklare feilberegningene til den politiske ledelsen i Japan. Man må spørre om hvilke sosiale og politiske strukturer som la forholdene til rette for at militaristene kunne få gjennomslag for sin politikk uten at korrigerende institusjoner eller krefter fikk komme til orde. Den militaristiske politiske strukturen i landet gjorde det mulig for dem å planlegge og utløse krigen ved Pearl Harbor uten å bli stilt overfor motforestillinger eller noe institusjonelt korrektiv. Vi skal komme mer tilbake til militarisme som et samlebegrep for alt som avviker fra en rasjonell norm for militær maktbruk og sivil-militære relasjoner i et moderne samfunn, men først må vi avrunde vår fremstilling om forsknings-tradisjoner i studiet av krigsmakt.

Militærhistorie som forskningsretning

Det er i første rekke engelske og tyske historikere som har utviklet nye metodiske tilnærminger til militærhistorien i tråd med de tanker som er presentert ovenfor. I England har den såkalte «War and Society»-skolen hatt sine sentra ved University of East Anglia og ved *King's College* i London. Flere andre engelske og amerikanske universiteter har etterhvert utviklet faste «War and Society»-seminarer. Disse har resultert i en rekke publikasjoner som behandler temaet krig i europeisk historie.⁴

Det er den begrepsbruken som er utviklet innenfor den tyske militærhistoriske forskning som er best egnet for bruk på norsk. Denne forskningen har hatt sitt tyngdepunkt i miljøet rundt *Militärgeschichtliches Forschungsamt* (MGFA), men mange viktige bidrag har også kommet fra andre universiteter i det vestlige Tyskland. MGFA har også i internasjonal sammenheng vært ledende i utviklingen av en syntetiserende militærhistorie som trekker inn forklaringer fra samfunnet rundt.⁵ I den nyere tyske forskningsstradisjonen forstås

man med begrepet *Militär-geschichte* (militærhistorie) studiet av krigsmakten, både i fred og krig, i den vide samfunnsmessige sammenheng.

Dette betyr ikke at det vi har beskrevet som det tradisjonelle studiet av krigsmakt er blitt totalt avleggs. Vi kan i stedet si at militærhistorien har skilt seg ut fra den mer spesialiserte forskningen. De etablerte begrepene *Kriegs-* og *Wehr-geschichte* (krigs- og forsvarshistorie) benyttes fortsatt, men nå med en langt mer avgrenset definisjon:

Forskjellen mellom krigs- og militærhistorie ligger i det at den klassiske krigshistorien beskriver slag og oppmarsjplaner, mens den moderne, kritiske militærhistorien analyserer den uløselige sammenhengen mellom politiske, militære, sosio-økonomiske og mentalitets-historiske områder.⁶

Man kan altså si at *forsvarshistorien* har som emne utviklingen av militære institusjoner i fredstid, særlig endringer i våpenteknologi, taktikk og krigsplanlegging. *Krigshistorien* beskjeftiger seg hovedsaklig med rekonstruksjon og analyse av krigshandlinger på det strategiske, operasjonelle og taktiske nivå. *Militærhistorien* beskjeftiger seg med de områdene av forsvars- og krigshistorien som ikke kan forstås uten å sette dem inn i en bred nasjonal og internasjonal sosial, politisk og økonomisk sammenheng. I tillegg forsøker den krigshistoriske tradisjon å se den militære utvikling i et mentalitetshistorisk perspektiv. Slik sett er militærhistorien langt mer synteseorientert enn den krigs- og forsvarshistoriske forskningen.

Som en *samfunnsvitenskap* blir militærhistorien også trukket inn i den store politiske debatten omkring det moderne samfunnet. I over hundre år gikk en av de viktigste skillelinjene i denne diskusjonen mellom marxistiske og liberale tolkninger av drivkreftene i historien. Fenomenene krig og militarisme står sentralt i de sistnevntes kritikk av den moderne kapitalismen. Liberale ideologer har hevdet at frihandel, parlamentarisme og uhindret samkvem mellom landene ville gjøre krigen overflødig. Krig var et produkt av fyrstenes og aristokratens forsøk på å tilrane seg selv makt, rikdom og prestisje. En verden hvor forretnings-

menneskes rasjonelle interesser fikk dominere i statens kalkyler ville være en fredelig verden, hevdet den britiske liberalisten Richard Cobden i 1850-årene.

Marxistiske kritikere av kapitalismen har siden 1880-årene hevdet at dette økonomiske systemet avler imperialisme, militarisme og krig. Når borgerskapets og monopolkapitalismens interesser får bestemme statens politikk, hevdes det, vil statsmakten brukes til å erobre oversjøiske markeder og utnytte fremmede folkeslag. Heller enn å gi proletariatet bedre livskår hjemme, koloniserer staten underutviklede områder og stiller dem til disposisjon for den overflødig investeringskapitalen. Kampen om markeder og kolonier mellom de kapitalistiske maktene fører til slutt til krig mellom dem.⁷

For å forklare utbruddet av krig mellom kapitalistiske stater, vil de liberale tolkningene forsøke å påvise at krigsutbruddene ikke skyldes kapitalens innflytelse på statsmakten i sin alminnelighet. For å forklare at kapitalistiske land har ført aggressive erobningskriger, forsøker man å identifisere spesielle klasser eller interessegrupper som bruker de militære institusjonene til å tjene sine egne, og ikke statens, interesser. Slike grupper kan være aristokratiet, som hadde monopol på offisersstillingene i de fleste lands hærer frem til forrige århundre, eller militære institusjoner som i sin sneversynte profesjonsholdning først og fremst har vært opptatt av å sikre seg selv kontroll over flest mulige samfunnsressurser i kamp med andre byråkratier og interesseorganisasjoner. Slike eksempler på egenmektige militære institusjoner er et sentralt element i den liberale forståelsen av fenomenet militarisme.

Militarisme

Etter å ha skissert hva som ligger i det moderne begrepet militærhistorie, skal vi gi en smakebit på hva slags innsikt dette forskningsfeltet kan gi oss i krigsmakten. Et av de mest omstridte temaene for militærhistorikerne er fenomenet militarisme.

For våre formål er det best å ta utgangspunkt i den definisjonen som ble utviklet av Alfred Vagts i

studien *A History of Militarism*,⁸ som fortsatt er den mest omfattende undersøkelsen av fenomenet. Vagts sto den fremtredende tyske historikeren Eckart Kehr nær. Kehr var den første som undersøkte den tyske rustningspolitikken før 1914 som et sosiologisk og ideologisk fenomen.⁹ Da Vagts flyktet fra naziregimet til USA, tok han med seg disse nye metodiske tilnærmingene. Vagts undersøkte militarismen fra en sosiologisk og politisk, men ikke fra noen økonomisk, innfallsvinkel. Han var for eksempel ikke opptatt av det vi idag kaller det militær-industrielle komplekset eller forbindelsen mellom rustningsindustrien og det militære byråkratiet. Den definisjonen han gir av militarismen skiller mellom det som vi ovenfor kalte militærvesenets *rasjonelle* og *irrasjonelle* funksjoner. Militære institusjoner har rasjonelle funksjoner når de brukes som instrument for å nå klart definerte politiske og militære målsettinger. Den rasjonelle bruken av militærmakt er nærmest en vitenskap. Det vi kaller den irrasjonelle funksjon kjennetegnes for det første av en ubegrenset ekspansjonstrang. Den søker å underkaste hele det sivile samfunnet militære verdier og vurderinger, og den gjør seg enda mer gjeldende i fredstid enn i krig:

Every war is fought, every army is maintained in a military way and in a militaristic way. The distinction is fundamental and fateful. The military way is marked by a primary concentration of men and materials on winning specific objectives of power with the utmost efficiency, that is, with the least expenditure of blood and treasure. It is limited in scope, confined to one function, and scientific in its essential qualities. Militarism, on the other hand, presents a vast array of customs, interests, prestige, actions, and thought associated with armies and wars and yet transcending true military purposes. Indeed militarism is so constituted that it may hamper and defeat the purposes of the military way. Its influence is unlimited in scope. It may permeate all society and become dominant over all industry and arts. Rejecting the scientific character of the military way, militarism

*displays the qualities of caste and cult, authority and belief.*¹⁰

Vagts hevder derfor det interessante synspunkt at det motsatte av militarisme ikke er pasifisme, men det han kaller «sivilisme». Og i denne «sivilismen» er det følgelig plass til et militærvesen under demokratisk kontroll og med rasjonelle målsetninger:

*Love of war, bellicosity, is the counterpart of the love of peace, pacifism; but militarism is more, and sometimes less, than the love of war. It covers every system of thinking and valuing and every complex of feelings which rank military institutions and ways above the ways of civilian life, carrying military mentality and modes of acting and decision into the civilian sphere.*¹¹

Det irrasjonelle trekket ved militarismen har mye til felles med *imperialismen*, og det er ingen tilfeldighet at militarismen nådde sine mest ekstreme former under den tyske og japanske ekspansjonspolitikken i 1930- og 1940-årene. I sitt oppgjør med Lenins tolkning av imperialismen som kapitalismens siste stadium, formulerte den østerrikske økonomen Joseph Schumpeter i 1919 en av de klassiske definisjonene av imperialismen: Den er *ekspansjon uten angitt grense*, eller ekspansjon for ekspansjonens skyld. Imperialismen kan sies å være et irrasjonelt politisk fenomen fordi det ikke er mulig å definere noen klar politisk målsetting for ekspansjonspolitikken.

Vagts mente at militarismen hadde dette trekket til felles med imperialismen: Mens den siste søkte å utvide sin kontroll over stadig nye territorier, søkte den første å kontrollere stadig mer av nasjonens ressurser.

*With imperialism, as a coeval term, militarism shares the tendency to extend dominion. The former generally seeks size, the latter strength. Where the one looks primarily for more territory, the other covets more men and more money. The two hardly ever exist by themselves.*¹²

Stig Förster har videreutviklet disse definisjonene. Han ser militarismen som et resultat av en «overbetoning» av militærpolitikken i stat og samfunn. Med militærpolitikk mener han ikke bare soldatenes innflytelse over politikerne, men også rustningspolitikk, strategisk planlegging, økonomiske spørsmål og stridskreftenes stilling i stat og samfunn. Når hensynet til disse får dominere over de øvrige aspekter av politikken, kan man snakke om militarisme og en økende tendens til irrasjonalisme. Et avgjørende kjennetegn ved militarismen er at militærmakten brukes til andre formål (*Zweckentfremdung*) enn forsvar av landet. Den kan eksempelvis brukes til å undertrykke politisk opposisjon innad i landet og/eller til ekspansjon utad og undertrykkelse av andre nasjoner:

Militarismen kan dermed gis følgende generelle definisjon: Militarisme betyr misbruken av militære styrker i den indre politikken og/eller til aggresjon mot andre land. Følgen av dette er at militærpolitikken blir overbetont i forhold til andre områder av politikken. Dette er heller ikke i overensstemmelse med de objektive interessene til militaristene selv og må følgelig betegnes som et irrasjonelt fenomen.¹³

Med utgangspunkt i norske forhold reiser det seg et viktig spørsmål i tilknytning til militarismebatt. Kan «folket-i-våpen-tradisjonen» - den vernepliktsbaserte milits - også fungere som en katalysator for militarisme? Spørsmålet er interessant fordi land som bygger på militsprinsippet vil utvikle omfattende militærapparater med tette forbindelser til det sivile samfunn.

Forestillingen om at militssystemet er best tilpasset konstitusjonelle stater har dype røtter. Allerede i 1697 utga briten John Trenchard en bok med den talende tittelen: *An Argument Showing That A Standing Army Is Inconsistent With A Free Government And Absolutely Destructive To The Constitution Of The English Monarchy*. Milits-tanken ble først en del av den amerikanske konstitusjon, og inspirerte siden en rekke andre land. Kjernen i denne tanken var at stående hærer med profesjonelle mannskaper kunne utvikle seg til

redskaper i kongens hånd og dermed unndra seg konstitusjonell kontroll. I Norge har denne tradisjonen vært levende helt fra 1814. Også i dag dominerer den norsk forsvarsdebatt. Venstreføreren Johan Sverdrup var i overensstemmelse med en utbredt vestlig tendens da han i Stortinget uttalte at:

Der var en stærk Forbindelse mellom den væpnede Magt og en Stats Forfatning, derfor var Militssystemet eftertragtet af alle Nationer med en fri Forfatning.¹⁴

Den allmenne tilslutning til dette synet resulterte i at det i Norge ikke oppstod garnisonsbyer i europeisk forstand. Det norske forsvaret trengte et omfattende nettverk av ekserseplasser, ikke «en Militæraand, saaledes som den opdroges i garnisoner og Kaserner.»¹⁵ Selv om det sivile samfunn på denne måten knyttes nært til sitt militærvesen, vil vi på bakgrunn av den presentasjon av militarismen som er gitt ovenfor, avvise at dette kan karakteriseres som militarisme.

Militarisme og krigsplaner - eksemplet Schlieffenplanen

Definisjoner av begrepet militarisme er én ting - i vår sammenheng er det vel så interessant å avgjøre hva som i praksis kan karakteriseres som irrasjonell bruk av militærmakt - altså militarisme. Et av de mer omdiskuterte spørsmål i denne sammenheng, er om den tyske krigsplanen i 1914 - Schlieffenplanen - kan sies å være militaristisk.

I Gerhard Ritters klassiske analyse av Schlieffenplanen avgrenset han sitt perspektiv til forholdet mellom den politiske og militære ledelsen på høyeste plan.¹⁶ Det som i følge Ritter konstituerer militarismen, er at den militære ledelse ikke underordner seg den politiske, altså når militærapparatet opphører å være et instrument i myndighetenes hender. Han kalte sin undersøkelse av den tyske «militarismen» (Ritters anførselstegn) *Staatskunst und Kriegshandwerk*¹⁷ nettopp for å understreke det han mente burde være forholdet mellom de to. Tysklands tragedie fra Moltke d.e.,

gjennom Schlieffen til Ludendorffs tredje *Oberste Heeresleitung* under første verdenskrig var, i følge Ritter, at militærledelsen rev seg løs fra all sivil politisk kontroll. Krigen tjente i stadig mindre grad rasjonelle politiske målsettinger. Tvert imot ble den etter 1917 et mål i seg selv - med katastrofale følger for landet.

Gjennom denne tilnærmingen fanget Gerhard Ritter inn vesentlige poenger om sammenhengen mellom politikk og militærvesen som forskningen tidligere hadde oversett. Man kommer imidlertid ikke utenom at hans snevre tilnærming kunne oppfattes som noe unnskyldende for tyske politiske myndigheter ved at han etablerte et skille mellom de militære og politiske målsetninger. Det var for eksempel aldri noen tvil under Det tredje rikes erobringskriger om at krigsmakten var betingelsesløst underordnet Hitlers politiske kontroll. Ingen vil vel i dag hevde at *Wehrmachts* herjinger under krigen ikke var uttrykk for en enda mer brutal militarisme enn under keiserriket. Det er selv-motsigende å hevde at den tyske militarisme før 1918 bestod i at de militære frigjorde seg fra politisk kontroll, mens den etter 1933 bestod i at de underordnet seg den.

Vi må se de militære institusjonene i sammenheng med keiserrikets politiske og sosiale struktur hvis vi skal få en full forståelse av Schlieffenplanen. Schlieffen, som utarbeidet planen, og Ludendorff, som fra 1917 i praksis var Tysklands diktator, var begge uavhengige av politisk kontroll. Men det er ikke det vesentligste for en analyse av den tyske militarismen før og under første verdenskrig. Langt viktigere er det som *skilte* disse sentrale militære lederne. Den formen for militarisme som Schlieffen representerte, hadde som overordnet mål å *bevare* Tysklands posisjon som europeisk stormakt, aristokratiets privilegerte stilling i det tyske samfunnet og keiserrikets autoritære politiske system. Den radikale nasjonalismen som Ludendorff var talsmann for - og som senere gikk inn i nazismen - ønsket å *forandre* både maktfordelingen internt i Tyskland og ikke minst styrke Tysklands posisjon som verdensmakt. Dette kunne gjerne skje gjennom militær aggresjon og erobringskrige med sikte på tysk hege-
moni i Europa. Ludendorff representerte et nytt

verdensbilde som hadde sitt opphav i de fremmadstormende borgerlige sjiktene i samfunnet. På enkelte områder stod disse i opposisjon til de herskende aristokratiske og storborgerlige elitene.

Schlieffenplanen fikk katastrofale følger under julikrisen i 1914 og bidro mer enn noen annen enkeltfaktor til krigsutbruddet. Men den var *ikke* uttrykk for en erobringstilvile slik man senere så i Det tredje rike. Ved å klamre seg til Schlieffens operasjonelle dogmer, trodde hans etterfølgere at de bidro til å opprettholde både Tysklands truede internasjonale stilling og den eksisterende politiske maktfordelingen i keiserriket. De gruppene som kom til makten i 1933 ønsket ikke å bevare *status quo*, men en radikal endring på begge disse områdene. Fra da av ble den politiske ledelsen i Tyskland pådrivere i erobringspolitikken. Disse forskjellene i den tyske militarismen kan ikke fanges inn hvis man utelukkende konsentrerer seg om forholdet mellom den politiske og militære ledelse, slik Gerhard Ritter gjorde i sin studie.

Rustningspolitikk

En stats rustningspolitikk kan også være et resultat av militarisme, men det er ikke noen nødvendig sammenheng. I fremstillingen nedenfor skal vi se en del eksempler på hvordan teknologi, politiske avveielser og, fra tid til annen, irrasjonell militarisme, har vært med på å sette sitt preg på stater rustningspolitikk. Det som er felles for de *militærhistoriske* fremstillingene av opprustning, er at man i stor utstrekning forklarer den ved å trekke inn krefter utenfor selve militærvesenet.

Teknologiske endringer kan ha avgjørende innvirkning på maktfordelingen mellom stater. Etter den industrielle revolusjon har teknologiske faktorer fått stadig større betydning. De er idag avgjørende i de fleste typer konflikter. Dette viste seg først med full tyngde innenfor stormaktenes mariner på midten av 1800-tallet. Teknologiske nyvinninger som dampkraft, propell, jernskrog, panserstål og moderne riflet bakladerartilleri gjorde alle eldre krigsskip langt på vei ubrukelige i tiårene etter 1840. Frem til omlag 1820 hadde større krigsskip hatt en brukstid på rundt 70 år. Alle

strategiske og taktiske doktriner og tommelfingerregler fra seilskipenes tid måtte revideres som følge av den teknologiske omveltningen.

Flåtene måtte tilpasses de nye oppgaver som fulgte i kjølvannet av industrialismens verdensøkonomi. England ble snart avhengig av kornimport for å brødfø sin voksende bybefolkning. Tidligere hadde britene fryktet invasjon hvis Royal Navy mistet herredømmet over havet - nå kunne resultatet også bli hungersnød.

De teknologiske endringene som fulgte industrialiseringen resulterte i omfattende våpenkappløp. Utløsende årsaker var en kombinasjon av en generell streben etter å holde tritt med utviklingen og politisk-økonomisk rivalisering mellom stater og statsgrupperinger. Også våpenkappløpet viste seg først med full tyngde på det maritime området. Det moderne slagskipet, slik det fremsto fra 1870-årene, var det 19. århundres mest kompliserte maskin. Bare en håndfull store stater hadde teknologi, produksjonsapparat og finansiell styrke til å kunne følge med i denne utviklingen.

Man finner imidlertid ikke drivkraften bak det intense rustningskappløpet ved å studere den våpenteknologiske utvikling i isolasjon. Kappløpet var et symptom på den politiske rivaliseringen mellom stater. Prioriteringen av ressurser til rustningsformål var avhengig av den politiske viljen til det enkelte lands befolkning. Det er en klar sammenheng mellom en stats sosio-politiske struktur og dens finansielle utholdenhet i et våpenkappløp. Demokratiseringen av mange europeiske stater førte etterhvert til at både myndighetene og partiene måtte ta mer hensyn til opinionens svingninger. Det ble stadig mer maktpåliggende å mobilisere politisk vilje i befolkningen. England gikk her foran med de såkalte «naval scares» i 1850-årene. Dette marinehysteriet kom først til uttrykk i Parlamentet. Fra midten av 1880-årene smittet det over på andre lag av befolkningen. Det ble organisert interessegrupper for marinene i en rekke stater. Mest kjent er den britiske *Navy League* og det tyske *Flottenverein*. Sammen med sentrale offiserer benyttet de seg av moderne massemedier til å legge press på regjering, partier og parlament for å øke bevilgningene til marinen. For første gang spilte også økonomiske interesser

en rolle i agitasjonen. Rustningsindustrien finansierte flåteforeningene i flere land og hjalp til med å spre propagandamaterialet. Fra slutten av 1880-årene begynte det moderne militær-industrielle komplekset - det tette samarbeidet mellom det militære byråkratiet, rustningsindustrien og politiske pressgrupper - å ta form. Dette ga rustningspolitikken en ekstra dynamikk.¹⁸

På 1890-tallet ble ledende offiserer, politikere og publisister i USA, Japan og Tyskland overbevist om at marinen var den viktigste forutsetningen for oversjøisk ekspansjon. Slik kom dyrkingen av det sjømilitære i tillegg til å hente sitt rasjonale og sin drivkraft fra den ekstreme nasjonalismen som krevde en aktiv koloni- og prestisjepolitikk i imperialismens tidsalder.

Dyrkingen av marinen er kjent i Storbritannia under betegnelsen «navalism», i Tyskland som «Marinismus», men den var utbredt i både store og små land. Fenomenet «navalism» er en god illustrasjon på den sammenhengen som Vagts så mellom militarisme og imperialism: De fleste av de nye slagskipene var overflødige ut fra rent strategiske hensyn, men ble bygget for å sikre sine respektive land «en plass i solen» og innflytelse over fordelingen av verdensrikene.

La oss illustrere dette forholdet med et eksempel fra den britisk-tyske marinerivaliseringen forut for første verdenskrig. Spørsmålet om hensikten bak den tyske marineopprustning ble den gang fortløpende vurdert av britene. Admiralitetets rasjonelle fagmilitære vurdering av den tyske *Hochseeflotte* var klar: Dens tekniske innretning og utgruppering pekte utvetydig i retning av at Tyskland forberedte seg på et hovedslag i Nordsjøen med slagskip og hjelpefartøyer. Men samtidig måtte britene medgi at det like gjerne kunne ligge mindre rasjonelle motiver til grunn for den tyske marineopprustning:

*It is permissible to believe that Germany wishes to be powerful at sea, simply for the sake of being powerful and of obtaining the influence which comes from power without any specific danger to guard against or any settled purpose to employ the power.*¹⁹

Dette eksempelet illustrerer hvordan marineopprustningen også kunne ha ikke-rasjonelle formål i snever militær forstand, ettersom krigsskip på denne tiden ble betraktet som de fremste symboler på nasjonal vilje, makt og fremskritt. Dermed blir også rustningspolitikken uløselig knyttet til et lands politiske, sosiale og økonomiske forhold, slik den tyske historikeren Michael Geyer har understreket.²⁰ Ingen av de rustningskappløp vi kjenner kan forstås uten en bred militærhistorisk tilnærming som tar behørig hensyn til disse forholdene. Strategiske og teknologiske faktorer er isolert sett utilstrekkelige i en analyse av slike fenomener.

Ved å sette rustningspolitikk i et videre perspektiv, har militærhistorikerne de siste femten årene også fått dypere innsikt i hvorfor det nasjonalsosialistiske Tyskland førte krig som det gjorde. Minnet om dyrtiden som hadde bidratt til å utløse revolusjonen i 1918, spøkte hele tiden i bakgrunnen for tyske ledere. Frem til 1943 forsøkte regimet derfor å sørge for en balansert produksjon av både kanoner og matvarer. Den tyske opprustningen var ikke så fullstendig som man kunne få inntrykk av. Landet trengte derfor raske seire. Hvorvidt slike hensyn også dikterte Blitzkrieg-doktrinen og den hensynsløse plyndringen av menneskelige og materielle ressurser i erobrede land, er et atskillig mer omstridt spørsmål. Men det er nødvendig å stille dette spørsmålet hvis man vil forstå dynamikken i krigsutviklingen.

Rustningskappløp og krigsfare

Fører rustningskappløp til krig, eller fungerer de også som en erstatning for den? Skjerper rustningskappløpene de internasjonale spenninger, eller fungerer de som en slags lynavledere for motsetninger som ellers ville ha utladet seg i direkte konflikt? Disse spørsmålene diskuteres intenst av statsvitere, fredsforskere og politikere.²¹ Allerede ved begynnelsen av dette århundret fikk de to ytterposisjonene sin klassiske form i den tyske debatten omkring landets rustningspolitikk.

Hans Delbrück, tidens fremste krigshistoriker, hevdet i 1899 at virkningene av moderne våpen var blitt så destruktive, og våpenkappløpet mellom

stormaktene så intenst, at krigsterskelen var langt høyere enn noen gang tidligere. Stormaktene visste at en konflikt dem imellom ville koste langt mer enn den ville bringe av gevinster. De hadde derfor forflyttet sin internasjonale rivalisering fra slagmarken til våpenkappløpet. En ny form for «tørr» krig hadde erstattet den gamle blodige, hevdet Delbrück, og maktfordelingen mellom nasjonene ble nå regulert av hvor store ressurser, ikke hvor mange liv, de var villige til å ofre for å holde tritt med våpenutviklingen.²²

Da rustningskappløpet hadde gått sin gang i enda et tiår, ble det intensivert av spenningen mellom stormaktene etter den andre Marokkokrisen i 1911. Den tyske regjeringen ville styrke hæren for, som den sa, å ta igjen de andre maktenes forsprang, og de konservative og borgerlige partiene viste sitt nasjonale sinnelag ved å fordømme forslaget som puslete og ettergivende overfor Tysklands fiender. Under debatten i riksdagen grep sosialdemokratenes leder, August Bebel, ordet. Konsekvensen av de foreslåtte tiltakene ville bli et uhemmet våpenkappløp, advarte han, og han forutså helt andre følger av det enn Delbrück gjorde:

Så vil man fra alle sider ruste og gjenoppruste; man kommer til å ruste inntil det punktet hvor én av sidene en dag sier: heller en ende med forferdelse enn en forferdelse uten ende. [...] En dag kan den ene eller den andre siden si: dette går ikke lenger. Den kan også si: stans, hvis vi venter lenger, så vil det gå dårlig med oss, da er vi den svakere istedenfor den sterkere parten. Da kommer katastrofen.²³

Det Bebel her pekte på var faren for at et rustningskappløp kan føre til at én side utløser en *preventivkrig* når den frykter at den vil bli hengende etter i konkurransen. Ideen om preventivkrig forutsetter en tro på at krig er unngåelig. En stat må derfor utløse den på det tidspunkt man antar er optimalt for en selv. I slike vurderinger kan våpen- teknologiske såvel som generelle samfunnsøkonomiske faktorer legges til grunn. I grunnen understreket Bebel at i nasjonalismens og imperialismens tidsalder var ikke krigsterskelen så høy som

Delbrück trodde. Og han fikk rett. Den tyske generalstaben krevde at riksledelsen skulle utløse en preventivkrig i 1914, før Russland og Frankrike hadde fått fullført sine rustninger. Og befolkningene i de europeiske stormaktene var mer enn villige til å gå i krigen når de fikk signalet ovenfra.

Mange fredsforskere og politikere har gjentatt Babels bekymringer når de har uttalt seg om det kjernefysiske våpenkappløpet under den kalde krigen. Motargumentene som er blitt fremmet, har hatt som fellesnevner at atomvåpnene virkelig har hevet krigsterskelen så høyt at ingen stormakt idag er villig til å risikere selvutslettelse selv om den sakker akterut i et våpenkappløp.²⁴

Noen andre temaer innen krigs- og militærhistorien

Militarisme og rustningspolitikk er to temaer som bare kan få en fyldegjørende behandling gjennom den brede militærhistoriske tilnærmingen. Vi skal i dette avsnittet se på noen flere eksempler på temaer som også kan behandles fra en krigs- og forsvarshistorisk innfallsvinkel.

La oss peke på en epokegjørende *organisatorisk* nyvinning som i sin historiske kontekst ga én krigførende part en midlertidig, men knusende militær overlegenhet. Vi tenker her på Frankrikes innføring av allmenn verneplikt i 1793. Dette var den viktigste forutsetning for Napoleons og revolusjonsgeneralenes nye form for krigføring. Hovedtrekkene ved denne krigføringen var utviklet og foreslått innført allerede i tiåret før den franske revolusjonen brøt ut. Men det var revolusjonens politiske energi og militære behov som gjorde det mulig å gjennomføre reformene. Da den politiske beslutningen om å gå over til *la nation armée* først var tatt, ble de organisatoriske konsekvensene enorme. Alle de europeiske stormaktene ble etterhvert tvunget til å følge det jakobinske Frankrikes eksempel. For krigshistorikeren er det de dramatiske strategiske, taktiske og logistiske følgene av den ubegrensede tilgangen på mannskapsreserver som omfattes med størst interesse. Militærhistorikeren på sin side interesserer seg mer for sammenhengen mellom de politiske

omveltningene i Paris og den nye formen for krig. I tillegg vil han legge stor vekt på studiet av de politiske utfordringene den franske revolusjonshæren stilte de gamle samfunnsstrukturene overfor i andre europeiske land.

Også fredstidens endringer i den *teoretiske* tilnærmingen til krigen kan gi store utslag på slagmarken. Utviklingen av den preussiske generalstaben var trolig den viktigste militære nyvinning på 1800-tallet.²⁵ Ved krigsakademiet i Berlin drev generalstabsoffiserene i fredstid et systematisk studium av krigen. De utviklet enhetlige operative doktriner og detaljerte mobiliserings- og krigsplaner. I hendene på Helmuth von Moltke d.e. var dette presise instrumenter som han benyttet seg av i forbindelse med krigen i 1864 mot Danmark, i 1866 mot Østerrike-Ungarn og i 1870 mot Frankrike. Opprettelsen av den preussiske generalstab og utarbeidelsen av dens avanserte krigsplaner er, i henhold til vår definisjon, en del av krigs- og forsvarshistorien. Utviklingen gikk for seg innenfor de militære institusjonene, både før og etter Preussens nederlag mot Frankrike i 1806. Drivkraften bak utviklingen var riktignok den franske revolusjonshærens knusende seire, men det lå ikke noen samfunnsomveltning i Preussen bak opprettelsen av *Allgemeine Kriegsschule* - som var Krigsakademiets opprinnelige navn - i 1810.

Allikevel kan den preussiske rasjonelle tilnærmingen til fenomenet krig etter 1806 best forstås når den sees i et utvidet militærhistorisk perspektiv. Det var naturligvis ikke slik at en preussisk generalstab som ledet en vernepliktshær i pakt med en spesifikk tysk krigslære, ville beholde sitt forsprang for alltid. Og det skyldtes ikke bare at andre land lærte av Preussens seire i 1860-årene. Langt viktigere var erfaringene etter slaget ved Sedan i 1870. Slaget ved Sadova (Königgrätz) i 1866 avgjorde krigen mellom Preussen og Østerrike-Ungarn. Den tyske seieren var like knusende ved Sedan fire år senere. Men denne gangen nektet den franske nasjonen å anerkjenne resultatet. Den styrtet monarkiet og fortsatte krigen i åtte måneder. Sedan markerer folkekrigens gjenkomst og endret på nytt de sosiale og politiske rammene de militære institusjonene måtte operere innenfor. Omslaget var av så grunnleggende betydning at selv Moltke

d.e. mot slutten av sitt liv innså at seire av den typen han til da hadde vunnet, ikke lenger var oppnåelige i folkekrigens tidsalder. Preussens organisatoriske, teoretiske og teknologiske forsprang sikret raske og knusende seire i de industrialiserte - men begrensede - kabinettskrigen på 1860-tallet, men de kunne ikke levere et liknende resultat under en folkekrig. Denne sammenhengen kan imidlertid ikke fanges inn av en snever krigs- eller forsvarshistorisk tilnærming, men må forklares i en vid samfunnsmessig kontekst.

Fra kabinettkrig til den industrialiserte folkekrig

Vi skal nå se på hovedlinjene i den *kronologiske* utviklingen fra slutten av 1700-tallet til dette århundret. Først skal vi kort presentere de sentrale begrepene; så skal vi se nærmere på sammenhengen mellom *samfunnsform* og *krigføring*. Den viktigste forandringen som fant sted i perioden, var overgangen fra det gamle regimets avgrensede og kontrollerte *kabinettskriger* til det revolusjonære og napoleonske Frankrikes *folkekrig* som satte størstedelen av Europa i brann. Tiden fra Wienerkongressen i 1815 til begynnelsen av 1850-årene - i historieskrivningen benevnt *restaurasjonen* - kjennetegnes av stormaktenes bestemte bestrebelser på å forhindre et nytt militært oppgjør. Hverken store eller små makter avstod fra å anvende militær makt internt eller i sine kolonier hvis det var påkrevet, men den overordnede målsetning til det såkalte Kongresssystemet var å holde anvendelsen av all militær makt - både på nasjonalt og internasjonalt plan - under streng politisk kontroll.

Under de krigene som fant sted i Europa og USA i 1860-årene kunne man se to nye utviklings- trekk avtegne seg. *For det første* ble det stadig vanskeligere å utkjempe kontrollerte kabinettskriger. Årsaken var de teknologiske nyvinningene som den industrielle revolusjonen førte med seg. Industrialiseringen av krigen i siste halvdel av 1800-tallet innebar en voldsom effektivisering av krigsmakten: Avdelingene kunne forflyttes hurtig med tog, de kunne skyte presist med moderne våpen og de kunne kommunisere effektivt med

sine overordnede gjennom telegrafene. Derav betegnelsen *the rail-rifle-telegraph-revolution*. I sum muliggjorde industrialiseringen en maktprosjisering som både var hurtig, overveldende og presis.

For det andre mistet de tradisjonelle elitene i samfunnet kontrollen over krigen som instrument for å realisere sine begrensede politiske målsetninger. Den samlede virkningen av disse to utviklings- trekkene vil vi karakterisere som en overgang fra den *industrialiserte kabinettkrig* til den *industrialiserte folkekrig*. Denne overgangen skjedde i det alt vesentlige i 1860-årene, og viste seg med full tyngde for første gang under den amerikanske borgerkrigen. En krig europeiske militære, merkelig nok, ikke var synderlig opptatt av.

Stormaktskrigen var igjen et faktum i 1914. Hvis vi ser bort fra en rekke avgrensede kriger og konflikter, hadde det da gått mer enn 40 år siden siste stormaktsoppgjør i Europa. Det ble snart klart for alle hva industrialiseringen av krigen virkelig innebar for Europas folk. Den *totale* krigen, som den industrialiserte folkekrigen nå ble kalt, fremkalte et barbari uten sidestykke i nyere europeiske historie. Man erfarte til fulle hva våpen som maskingeværet, moderne artilleri, u-båter, fly og gass kunne utrette i krig. Bevistheten om de titalls millioner av drepte og lemlestedes skulle prege europeisk politikk på en grunnleggende måte i tiårene som fulgte. Den totale krig er uten sammenligning det fenomen som i sterkeste grad har preget første halvdel av vårt århundre.

L'ancien régime - det gamle regimet - brukes ofte som samlebetegnelse på den dominerende samfunnsorden i Europa før den franske revolusjonen. I de fleste land var befolkningen inndelt i stender: Aristokrati, geistlighet, borgere og bønder. Den sosiale mobiliteten i dette systemet var svært liten. Det var bare få forunt å bevege seg ut av den standen de ble født inn i. Over store deler av Sentral- og Øst-Europa levde bøndene som livegne og under stavnsbånd; bundet til en føydalherre, landsbyen og jorden. Selv i det mest utviklede kapitalistiske samfunn, England, bygde økonomien

på merkantilismens prinsipper om statlig regulering, stimulering og proteksjonisme. Statsmakten søkte å styrke sin evne til å føre krig ved å samle edelmetaller i eget land. Regjeringene fremmet derfor eksporten for å øke valutainntektene, samtidig som de oppmuntret til hjemlig produksjon av de fleste vareslag for å gjøre seg mindre avhengig av import som måtte betales med gull og sølv. Produksjon og handel i byene var regulert av håndverkenes laugsvesen og borgernes handelsprivilegier.

De fleste steder regjerte fortsatt fyrstene mer eller mindre eneveldig gjennom sine sentraladministrasjoner. Og de øverste sjikt av statsapparatet og militærvesenet var dominert av aristokratiet til langt ut på 1800-tallet. Noen av de vesteuropeiske statene - i første rekke England, Frankrike, Holland - hadde over lengre tid utviklet seg i retning av moderne nasjonalstater. Flertallet av små og store statsdannelser besto for det meste av tilfeldige samlinger av territorier hvor man kunne finne forskjellige nasjonaliteter, språkgrupper og religioner, ofte samlet rundt et kjerne-land eller under et gammelt dynasti. Militærmakten var således ofte organisert under fyrstene for å beskytte deres interesser, og ikke nødvendigvis *statenes*. Helt opp til moderne tid blir dette forholdet reflektert gjennom militære edsavleggelser til statsoverhoder.

Dette var *kabinettskrigens* klassiske epoke. Krig ble ført for å røve en provins eller en koloni fra en rivaliserende makt, men sjelden eller aldri for å tvinge en fiendtlig stat til total underkastelse, med Polen og Skottland som kjente unntak. Fordi kongene regjerte eneveldig og ikke hadde noen opinion å ta hensyn til, hadde kabinettene full kontroll over krigen: De startet krigene når det passet dem og stanset dem når det passet dem, eller krigen kunne dø ut av seg selv som følge av at fyrstens skattekiste var tom og pengeutlånerne ikke lenger ville innvilge kreditt. Denne form for krigføring var mulig fordi det militære oppbudet bare angikk deler av samfunnet. Følgelig utarmet ikke kabinettskrigene samfunnets ressurser på den måten de senere folkekrigene gjorde.

Det at kabinettene ikke måtte forholde seg til en opinion, politiske partier eller parlamenter betød

ikke at de gjorde noe mindre bruk av krig for å nå sine politiske målsettinger.²⁶ Tvert imot, selv om krigenes *omfang* var begrenset under det gamle regimet, representerte de selve det regulerende prinsipp innenfor det internasjonale systemet, og dette økte *hyppigheten* av dem. Nettopp fordi kabinettskrigene var begrensede, benyttet regjeringene seg av dem desto oftere for å opprettholde og forbedre sin posisjon i forhold til andre stater.²⁷

Det var bare i England og Frankrike at man kan snakke om ansatser til et nasjonalt militærvesen før 1800-tallet. Også i disse landene var offiserskorpset i hovedsak aristokratisk. Det var først og fremst innenfor marinene - som var mindre tradisjonsbundne enn hærene - at borgerlige offisersaspiranter kunne ha et håp om en militær karriere. De startet med å gjøre sitt inntog i tekniske bransjer, men behovet for gode offiserer var økende og førte til at de etterhvert kom inn i operativ bransje.

Før revolusjonen bestod den franske hær av et stort flertall tvangsutskrevne bondesoldater. Jo lenger østover man kom, jo mer vanlig var det med store kontingenter av utenlandske leiesoldater. De utgjorde en tredjedel av Fredrik den stores hær. Kongen selv mente at to tredjedeler var det ideelle forholdstallet. Slike mannskaper kunne bare motiveres til å møte fiendens ild gjennom et brutalt disiplinærssystem. Og på grunn av faren for omfattende deserteringer, måtte forsyningssystemet baseres på et nettverk av magasiner og sikre kommunikasjoner til disse. Dette begrenset hærens operasjonsradius betraktelig og gjorde det svært vanskelig å føre krigen inn i på fiendens territorium, noe ikke minst Fredrik den store selv merket under flere av sine felttog mot Østerrike.

Den viktigste endringen som den franske revolusjonen bragte med seg, var av politisk karakter. Gjennom grunnloven fikk franske borgere del i republikkens statsstyre, herunder utenrikspolitikken, på en helt annen måte enn under det gamle regimet. Dermed var veien åpen for en «nasjonalisering» av utenrikspolitikken. Det langt tettere forholdet mellom borger og konstitusjonell stat erstattet det løse båndet mellom undersått og eneveldig konge. Revolusjonen frigjorde en enorm politisk energi som også styrket den franske statens militære makt. Dette kom tydeligst til syne da den

revolusjonære regjeringen i august 1793 foretok det avgjørende skrittet inn i *folkekrigen* ved å innføre allmenn verneplikt. Noen få år senere hadde Frankrike en million mann under våpen. De sloss over hele Europa, og oppildnet av revolusjonen trengtes ikke den gamle disiplinen for å holde disse soldatene i rekkene under og mellom slagene. Forsyningsproblemet ble løst ved at de militære avdelinger kunne leve av de territoriene de erobret. Revolusjonsgeneralene kunne dessuten anvende en langt mer offensiv strategi og taktikk siden tapene kunne erstattes fra et nærmest uuttømmelig menneskereservoar i hjemlandet.

Det skulle bli diktatoren Napoleon som arvet de kreftene den demokratiske revolusjonen satte fri, og hans seire tvang de andre stormaktene til å reformere seg for å kunne møte den militære trusselen han representerte. Etter 25 år med nærmest kontinuerlige kriger av et omfang Europa ikke før hadde sett, møttes stormaktene for å gjenreise en internasjonal orden under Wienerkongressen i 1814-15. Det viktigste innenrikspolitiske trekket ved restaurasjonen var at de gamle elitene forsøkte - i den grad det var mulig å omstøte de revolusjonære samfunnsomveltningene - å gjenerobre sine privilegerte stillinger i stat og samfunn. Flere steder ble liberale, nasjonale og demokratiske bevegelser slått ned på, parlamentenes makt ble begrenset og presse-sensuren ble skjerpet.

De gjeninnsatte monarkene og aristokratene hadde lært én ting av revolusjonen. Det var at krig kunne føre til revolusjon, som igjen kunne sette deres egen privilegerte samfunnsstilling, og kanskje deres liv, på spill. I tiårene etter 1815 fryktet stormaktene revolusjonen mer enn de fryktet hverandre, og dette dannet grunnlaget for det såkalte kongress-systemets forsøk på å regulere internasjonale stridsspørsmål for å hindre dem i å føre til krig. Det internasjonale samarbeidet mellom stormaktene ble institusjonalisert i periodiske kongresser og konferanser, et nytt fenomen i europeisk historie.

Samtidig hvilte dette systemet på de reaksjonære øst-europeiske statenes vilje til å gripe inn for å hindre enhver politisk bevegelse som kunne true Wienerkongressens *status quo*-politikk. Før eller

siden måtte denne stivbentheten føre til at de liberale, nasjonale og demokratiske kreftene som ville forandring, søkte å omstøte den eksisterende ordningen. Utbruddet kom under revolusjonen i 1848. Selv om det etter et par år lyktes de gamle elitene å gjenvinne kontrollen i Sentral- og Øst-Europa ved hjelp av russiske og preussiske bajonetter, var den tidligere solidariteten mellom stormaktene nå borte. Dette åpnet muligheten for at de maktene som ønsket å forandre ordningen fra Wien, fremfor alt Frankrike under Napoleon III, Piemonte under Cavour og etterhvert også Preussen under Bismarck, kunne bruke våpenmakt uten å møte en felles front av de øvrige maktene som ønsket å opprettholde ordningen.

Den nye perioden - som kanskje best kan karakteriseres som det internasjonale anarkiet - åpnet med Krimkrigen som involverte tre av de fem europeiske stormaktene. Som resultat av sitt nederlag mot Frankrike og Storbritannia i 1856, trakk Russland seg tilbake fra den europeiske scene, og Østerrike ble stående igjen som den eneste garantisten for den gamle ordningen. Frankrike og Piemonte førte så krig mot Østerrike for å fortrenge det fra Italia i 1859-61. I 1866 førte Preussen krig mot Østerrike for å fortrenge det fra tysk område. Til slutt førte Det nordtyske forbund, under Preussens ledelse, i 1870-71 krig mot Frankrike for å få slått fast at Paris ikke lenger hadde rett til å blande seg inn i forholdene øst for Rhinen.

Også i Skandinavia fikk oppløsningen av den gamle orden konsekvenser. Krimkrigen førte med seg Novembertraktaten av 1855. Med denne traktaten garanterte Frankrike og Storbritannia Sverige-Norges integritet mot russisk ekspansjon. En ytterligere bekreftelse på at Skandinavia befant seg innenfor stormaktenes interesseområde, finner vi i 1864 da Preussen tvang Danmark til å avstå Slesvig-Holstein og Lauenburg.

Til tross for at kongress-systemets fredsbevarende ordning hadde sluttet å fungere, er det bemerkelsesverdige ved krigene i tiden 1856-1870 at de forble begrensede oppgjør med begrensede målsetninger. Det kunne synes som om folkekrigen - den ubegrensede mobiliseringen av nasjonale ressurser i en kamp på liv og død mellom nasjo-

nene - kunne holdes under kontroll, og at krigen kunne fortsette å være et presist instrument i kabinettets hender. Dette inntrykket skyldtes imidlertid en rekke spesielle forhold ved de europeiske konfliktene: De ble utkjempet i et politisk vakuum. Flankestaten England - største sjømakt - og Russland - største landmakt - blandet seg ikke inn i disse kontinentale oppgjørene. De politiske målsetningene, en tysk og en italiensk nasjonalstat, var til syvende og sist av begrenset karakter.

På det militære området spilte det en svært viktig rolle at Preussen hadde sikret seg et forsprang ved å utnytte de teknologiske forholdene som den industrielle revolusjonen hadde skapt. Ved å utnytte jernbanenettets potensiale til rask mobilisering og oppmarsj, telegrafene for å koordinere hæravdelingene og moderne rifler og artilleri for å sikre seg en overlegen ildkraft på slagmarken, kunne Preussen avslutte de militære oppgjørene raskt. Dermed fikk Bismarck anledning til å diktere Danmark, Østerrike og Frankrike fredsforholdene før de andre stormaktene fikk summet seg. Det var denne *industrialiseringen* av kabinettkrigen som var det mest iøyenfallende trekket ved konfliktene i 1860-årene. Det ble etterhvert åpenbart for de andre stormaktene at Preussens militære system måtte etterlignes dersom de ikke skulle gjøre seg forsvarsløse. Derfor ble den tyske hærens teknologiske og organisatoriske forsprang gradvis innhentet i tiårene før første verdenskrig.

I ettertid kan vi se at det fantes en parallell utvikling som pekte i retning av at det neste stormaktsoppgjøret ikke ville bli en begrenset industrialisert kabinettkrig, men en ubegrenset *industrialisert folkekrig*. En tilbakevending til folkekrigen er det mest karakteristiske trekket ved den amerikanske borgerkrigen (1861-65) og andre faser av den fransk-tyske krigen, som innledes med slaget ved Sedan i 1870. Den franske hær led et smertelig nederlag med ufattelige 20.000 drepte. Napoleon III overga seg til Preussens konge og 80.000 franske soldater ble tatt til fange. I kabinettkrigens tidsalder ville dette ha vært et avgjørende slag. I Paris førte, som allerede nevnt, nyhetene til keiserrikets fall og opprettelsen av den tredje republikk. *La guerre à outrance* - den

uinnskrenkede krig - ble erklært for å kaste intrengene ut igjen. Den ubegrensede mobiliseringen av nasjonens militære og økonomiske ressurser under denne konflikten pekte tydelig fremover mot det 20. århundres totale kriger.

Det var under den amerikanske borgerkrigen at konsekvensene av folkekrigen tydeligst kom til uttrykk. Først og fremst var det de uforenlige politiske målsetningene til de krigførende som ga oppgjøret sin ubegrensede karakter. Sørstatene krevde retten til løsrivelse fra en union som nordstatene mente ikke kunne oppløses. Konføderasjonen kunne bare tvinges til å anerkjenne dette prinsippet ved total underkastelse. Som under Napoleonskrigene, sto selve den statlige eksistensen til partene på spill. Det gjorde at begge sider følte seg tvunget til å mobilisere alle sine ressurser i kampen. Men til forskjell fra Napoleonskrigene gjorde moderne krigsteknologi det umulig å vinne avgjørende seire på det enorme, uveisomme kontinentet. Generalene på begge sider søkte avgjørende slag. De oppnådde imidlertid ikke stort mer enn å tappe sin egen og fiendens side for blod og ressurser.

Borgerkrigen ble til et fire år langt oppgjør mellom hele samfunn. Hærene kunne best sammenlignes med rør, gjennom hvilke nord- og sørstatene kanaliserte sine samfunnsmessige ressurser ut på slagmarken. Det viste seg etterhvert at det var viktigere å ødelegge den fiendtlige befolkningens krigsvilje enn å tilintetgjøre dens hær i felten. Ettersom konflikten trakk ut over fire år, ble den økonomiske krigføringen en avgjørende faktor. Nordstatenes sjøblokade gjorde det mulig å utmatte Konføderasjonens over tid. Unionens overlegne industrielle, økonomiske og befolkningsmessige potensiale gjorde så utslaget.

I krigens slutfase benyttet generalene Grant, Sheridan og Sherman seg av metoder som skulle peke fremover mot det 20. århundres totale kriger.²⁸ Skillet mellom det sivile og militære ble utvisket; økonomiske ressurser som ikke hadde direkte militær nytteverdi, ble nådeløst ødelagt; og den fiendtlige hæren ble utsatt for et kontinuerlig og ubønnhørlig press som gjorde hele felttoget til et eneste langt slag.

Også den tyske hæren så seg nødt til å ta i bruk

lignende metoder - om enn i mindre omfang - i siste fase av den fransk-tyske krig, fra september 1870 til fredsslutningen i mai året etter. I et historisk perspektiv ser vi at disse to konfliktene tydelig pekte i retning av at det neste stormaktsoppgjøret ville bli en *industrialisert folkekrig* hvor hver side ville mobilisere alle sine ressurser bak politiske målsettinger som bare kunne nås ved å tvinge motstanderen til total underkastelse. Imidlertid var det svært få som trakk denne konklusjonen i samtiden.

Krigsmaktens økonomiske fundament

Den faktoren som synes å ha vært langt på vei avgjørende for utfallet av de to verdenskrigene - kanskje kunne man også føye til den kalde krigen - er det samlede økonomiske potensialet til de krigførende. I første halvpart av dette århundret var et lands utholdenhet i en lang konflikt en funksjon av dets *industriproduksjon*. I slagskipenes og panservognenes tidsalder var det landenes samlede produksjon av kull og stål som utgjorde deres «muskler». Våpenproduksjonen var avhengig av en godt utbygget industri og av at staten hadde den nødvendige *finansielle* kraften til å holde produksjonen gående. Den samlede tilgangen på utenlandske tilgodehavender, landets egen skattebase og dets internasjonale kredittverdighet avgjorde hvor lenge en stat kunne holde ut gjennom en langtrukket krig og i hvilken grad den måtte ty til seddelpressen for å trekke til seg ytterligere ressurser gjennom inflasjon.

Også i fredstid kan forskjellen mellom de økonomiske vekstratene til rivaliserende stater føre til vesentlige forskyvninger i maktbalansen. Vi har allerede nevnt at rustningskappløpet i moderne tid utviklet seg til å bli en slags mekanisme for overføring av makt innenfor det internasjonale systemet. Et av de mest illustrerende eksemplene på hva et vedvarende press på et lands finanser kan bevirke av utenrikspolitisk tilpasning over tid er Storbritannia i tiden rundt 1900.

Aron Friedberg har vist hvordan Englands relative økonomiske tilbakegang i forhold til de mer dynamiske industristatene Tyskland og USA,

tvang britene til å endre den forsvars- og utenrikspolitiske kurs.²⁹ Ifølge datidens normer for hva man trodde befolkningen kunne tåle av skattebyrder, var ledende politikere og byråkrater overbevist om at landet ikke hadde nok finansiell styrke til samtidig å opprettholde *Royal Navys* globale overlegenhet til sjøs, forsvare India mot et russisk angrep i nordvest og beskytte moderlandet mot europeiske rivaler. I løpet av tiåret etter 1895 oppga Storbritannia stilltiende sin maritime dominans i karibiske og kinesiske farvann. Britene inngikk en avtale med USA og en allianse med Japan som overlot til dem å ivareta *Royal Navys* rolle i disse havområdene.

Etter alliansen med Japan i 1902 fulgte de såkalte *ententene* med Frankrike og Russland, som ryddet unna de viktigste stridsspørsmålene om koloniene. Disse avtalene om oversjøiske stridsspørsmål fikk etterhvert også en europeisk dimensjon. Av frykt for at Tyskland skulle slå ut Frankrike og bli kontinentets hegemonimakt, gikk London inn i en nesten-allianse med Paris.³⁰

John Tetsuro Sumida³¹ har på sin side vist hvordan de finansielle byrdene ved flåtekappløpet mellom England og Frankrike/Russland i den samme perioden tvang admiralitetet i London til å lete etter alternative strategier og teknologiske løsninger som kunne gi *Royal Navy* tilbake sitt forsprang overfor andre makter. Denne søken etter nye teknologiske løsninger innenfor stramme budsjetterammer føyer seg inn i Friedbergs beskrivelse av de utenrikspolitiske følgene av Englands relative økonomiske tilbakegang.

Den britiske historikeren Paul Kennedy vekket internasjonal oppsikt da han i 1988 hevdet at det nettopp er militært potensiale forankret i økonomiske realiteter som utgjør den røde tråden i relasjonene mellom stormaktene de siste 500 årene.³² Det var ikke bare etter den industrielle revolusjonen at forskjellene i økonomiske vekstrater ga seg utslag i stormakters vekst og fall, hevdet han. Også de tidligere langtrukne krigene mellom potensielle hegemonimakter og deres motstandere ble vunnet av den finansielt sterkeste. Den finansielle utholdenheten var igjen avhengig av den økonomiske basen den hvilte på. Lenge før industrialismen, var det de maktene som hadde de

mest utviklede økonomiene som ved egen og alliert innsats kunne holde ut lengst i langvarige konflikter.

Kennedy hevder at når en ledende stat sakker akterut økonomisk, må den redusere de oversjøiske forpliktelsene den påtok seg da den hadde bedre råd. Hvordan en stormakt tilpasser seg denne «imperial overstretch» avgjør ofte hvor lenge den kan spille en viktig internasjonal rolle. Spania var Europas dominerende stormakt på slutten av 1500-tallet. Hundre år senere hadde landet mistet svært mye av sin tidligere innflytelse. England var uten sammenlikning den sterkeste verdensmakten i første halvdel av forrige århundre. Britene var imidlertid bedre i stand til å tilpasse seg sin relative økonomiske tilbakegang og fortsatte å spille en viktig internasjonal rolle frem til midten av dette århundret.

Selv om Kennedys tolkning har gitt ny og verdifull innsikt i hvorfor stormakter vokser og avtar, er det klart at betydningen av det økonomiske grunnlag for maktpolitikken har vært langt større gjennom dette århundrets kriger og rivalisering i fredstid enn tidligere. Atombomben har gjort bruken av militær makt i stormaktsoppgjør meningsløs. Mot slutten av det 20. århundret synes økonomisk makt og innflytelse å veie tyngre i den internasjonale politikken enn noen gang tidligere. Vedvarende forskjeller i økonomiske vekstrater kan idag ha vel så viktige langsiktige konsekvenser som utfallet av langtrukne kriger kunne ha for 200 år siden.

Krigens terminologi

Vi skal nå bevege oss bort fra de store historiske sammenhengene til den mer konkrete anvendelsen av militære maktmidler. I løpet av de siste 150 årene har også de mest sentrale militærvitenskapelige begrepene fått sine klare definisjoner. Det var i tiden under og etter de franske revolusjonskrigene at den grunnleggende moderne militære terminologi ble formulert. Sentrale begreper som *strategi* og *taktikk* fikk sin klassiske formulering av den prussiske offiseren og krigsfilosofen Carl von Clausewitz, som døde i 1831.

Før Clausewitz fantes det en forstilling om at strategi var militære disposisjoner utenfor rekkevidde av fiendens våpen, mens taktikk var militære disposisjoner på slagmarken. Istedenfor å skille mellom disse begrepene ut fra spesielle forhold som var knyttet til en bestemt tids teknologi, for eksempel synsavstand eller kanonenes rekkevidde, tok han utgangspunkt i en analyse av forholdet mellom *mål* og *midler*: Hvilke mål søkte henholdsvis strategien og taktikken å realisere, og hvilke midler tok de i bruk for å realisere dem? Med dette utgangspunktet kom han frem til følgende definisjoner:

På samme måten som taktikken er bruken av væpnede styrker i kampen, så er strategien bruken av kampen - det vil si sammenknytningen av de enkelte slag til et hele - med krigens endelige målsetting for øye.³³

Som en følge av vårt århundres totale kriger ble det etterhvert klart at Clausewitz' rent militære forståelse av begrepet strategi var utilstrekkelig. Som analyseredskap i kriger som omfattet hele samfunn, hadde det ikke lenger nok forklaringskraft. Man trengte flere analysenivåer i tillegg til Clausewitz' strategiske og taktiske nivåer. Økonomi, diplomati, et lands interne politiske forhold, ideologier og propaganda spilte viktige roller i å mobilisere krefter i krig. Derfor begynte den britiske offiseren og krigshistorikeren Sir Basil Liddell Hart i mellomkrigstiden å utforme en definisjon av det han kalte en «grand strategy». Han mente at strategien hadde like stor betydning for et lands politikk i fredstid som i krig fordi mange av de faktorer som kunne bære dets innsats i krig, måtte pleies og utvikles lenge før en krig brøt ut. I boken *Strategy*, som kom etter annen verdenskrig, sa han det på følgende måte:

Grand strategy should both calculate and develop the economic resources and manpower of nations in order to sustain the fighting services. Also the moral resources - for to foster the peoples' willing spirit is often as important as to possess the more concrete forms of power. Grand strategy, too, should regulate the

distribution of power between the several services, and between the services and industry. Moreover, fighting power is but one of the instruments of grand strategy - which should take account of and apply the power of financial pressure, of diplomatic pressure, of commercial pressure, and, not least of ethical pressure, to weaken the opponent's will. ... It should not only combine the various instruments but so regulate their use as to avoid damage to the future state of peace - for its security and prosperity.³⁴

Disse utvidede begrepene har blitt vanlige i bruk etter 1945. Men allerede læreboken i strategi som ble benyttet i den norske offisersutdannelsen til 1940, slo innledningsvis fast at militærvesenets oppgaver er underordnet og tilpasset en vid utenrikspolitisk målsetning, så denne innsikten er på ingen måte ny.³⁵ Moderne analyser av krigsmakten både i krig og fred foretas ofte på fem ulike nivåer: 1) Det nasjonalstrategiske, 2) det militærstrategiske, 3) det operasjonelle, 4) det taktiske, og 5) det logistiske.

Med *nasjonalstrategi* forstår man i dag landenes langsiktige og overordnede utenrikspolitiske orientering. Den kan være offensivt orientert med en utvidelse av statens territorium, internasjonale makt og innflytelse som overordnede mål. Eller den kan være mer defensivt orientert med opprettholdelse av *status quo* som overordnet mål. Britenes begrep *grand strategy* dekker i grove trekk våre dagers forestillinger om en nasjonalstrategi. Disse grunnleggende forskjellene i nasjonalstrategi vil legge avgjørende føringer på om den militære planlegging skal baseres på vurderinger av *trusler*, eller *muligheter*.

Det engelske begrepet *operational strategy* kan idag brukes om en ren *militærstrategi*, som bestemmes av en overordnet nasjonalstrategi. Operasjoner og taktikk betegner de profesjonelle og håndverksmessige disposisjoner som militærstrategien krever. La oss sitere den israelske historikeren Jehuda Wallach:

The German usage of Clausewitz' theories was not confined to the division of the art of war

into tactics and strategy. This two-level system had been superseded by a three-level system: «strategy,» «operation,» and «tactics.» ... The «operation» is to be regarded as a subdivision of strategy. Its sphere is the conduct of battle at the higher levels, on the battlefield, and in accordance with the tasks presented by the strategic planning. Battle is defined as a more enlarged engagement, or a series of engagements dependent on one another in time, space, and effect. The engagement is the mere clash of arms. Thus «tactics» is the conduct of troops toward and during the engagement.³⁶

I analysen av konflikter og kriger er det viktig å skjelle mellom disse nivåene. At en offensiv nasjonalstrategi oftest må understøttes av en offensiv militærstrategi gir seg selv. Men også en status quo-orientert nasjonalstrategi kan i korte perioder eller i begrensede områder kreve offensive militære virkemidler, uten at det endrer grunntrekkene i nasjonalstrategien.

Logistikk er en egen sidegren av krigsvitenskapen som Clausewitz ignorerte, men som idag har en sentral betydning for de fleste militære operasjoner. Den omfatter forsyning av de militære styrkene i bred forstand. Det er klart at slike hensyn teller langt mer i en tid hvor alle våpengrener er avhengige av sikre forsyninger av drivstoff og ammunisjon for overhodet å kunne fungere.³⁷

Norsk forskning

Vi har så langt drøftet forskning og begreper omkring krig, militarisme og rustningspolitikk med bakgrunn i *stormaktenes* forskningstradisjoner slik de har utviklet seg fra 1800-tallet. Der har man av opplagte grunner lagt et stormaktsperspektiv til grunn. Men hva med forskning og begrepsdannelse i en småstat som Norge? Det kan settes spørsmålstegn ved om det er mulig eller fornuftig å anvende de samme perspektiver, metoder og begreper på så forskjellige land som for eksempel Storbritannia, Tyskland og Norge. Man må da være klar over de mange problemer som oppstår. Nettopp fordi

denne artikkelen bygger på den grunnleggende forutsetning at det er en nær sammenheng mellom militærmakt og det samfunn den er en del av, skal vi presentere noen særtrekk ved forskningen i Norge.

Den norske forsvars- og krigshistoriske tradisjon utviklet seg nokså parallelt med den øvrige historieskrivning fra slutten av 1800-tallet. Før den tid fantes det en hovedsaklig deskriptiv tradisjon. Disse fremstillingene var ikke direkte uttrykk for noe nasjonalt eller militærpolitisk program. Til det var perspektivene for avgrenset.

Den nye formen for militær historieskrivning som utviklet seg fra slutten av 1800-tallet, hentet sin inspirasjon fra kampen for nasjonal selvstendighet. Norsk forsvars- og krigshistorie i denne perioden kjennetegnes ved sin nære tilknytning til den nasjonale oppvåkning, frigjøring og konsolidering. Krigshistorikerne, som oftest var offiserer, fremstilte militærvesenet som en sentral nasjonsbyggende og -bevarende kraft. I ufredstider vernet det grensene mot ytre fiender. I fredstid forvaltet det nasjonens symboler, utdannet ungdommen, fremmet den nasjonale enhet og vernet mot indre fiender. Forsvaret fremstod i denne tradisjonen som noe som innbyggerne i alle landsdeler kunne identifisere seg med, uavhengig av sosial og politisk tilhørighet.

Det ble lagt stor vekt på at det norske forsvaret ikke hadde de samme krigs- og adelstradisjoner som det hadde i andre europeiske land. Disse historikerne hevdet at det fantes en norsk *Sonderweg* på det militære område. Nasjonalt potente beretninger, som «slaget ved Kringen», den modige kaptein «Dreyer på stubben» og den listige Tordenskjold, vokste frem og ble allemannseie. Steder som Trangen, Roverud og Dynekil ble norske paralleller til Québec, Trafalgar og Waterloo.

Denne litteraturen fremelsket og dyrket det nasjonale særpreget: Skiløperavdelingene, regimentenes sterke lokale tilknytning og offiserskorpsets brede sosiale rekruttering. Folk og forsvar var ett: «Vor hær var en folkets hær, tidligere og i en dypere mening end i de fleste andre hære. [...] Fra folket tilfløt der hæren umaalte, ja ubeviste kræfter. [...] Vor hær var aldrig nogen stat i staten»

het det i oberst C. O. Munthes lærebok i krigshistorie fra 1914.³⁸ Kjernen i dette forvarshistoriske paradigme er praktfullt oppsummert i tittelen på oberst Henrik Angells bok om årene 1807-1814: *Syvårskrigen for 17. mai* - som var skrevet for «med tak at mindes de mænd som skrev 17. mai ind i vor historie med sit blod».³⁹

Den krigshistoriske tradisjon fra slutten av 1800-tallet delte de dominerende kollektive forestillinger om norsk historie og samfunn slik de kom til uttrykk i den politiske historieskrivning. Krigshistorien ga sitt bidrag til gjenoppdagelsen av Norges ærerike fortid og tradisjoner. Angell hevdet i tråd med dette at «vor hær var norsk, ikke dansk: den bar vort merke frem, holdt vort gamle gode navn og dermed ogsaa vor nationalaand oppe ... Hæren blev vort nationale samlingsmerke.»⁴⁰ Oberst Angell ga her uttrykk for et grunnleggende trekk i det norske offiserskorpsets selvoppfatning: Man har aldri vært et rent instrument for maktutøvelse, men nasjonens representant. General C. B. Rud, en markant militær skikkelse etter 1905, oppsummerte i 1929 Forsvarets oppgaver under tre overskrifter: Beskytte vårt land; opprettholde fred og orden innen dets grenser; og opprettholde respekten for vårt territorium og for våre lovlige institusjoner.⁴¹ For offisershistorikerne hadde Forsvaret alltid vært noe langt mer enn et sikkerhetspolitisk instrument.

Denne historietradisjonen var altså i utgangspunktet preget av de samme kollektive forestillinger som ellers i samfunnet og tolket den historiske utvikling innenfor de samme tankemessige rammer. Men etterhvert utviklet den et avgrenset perspektiv på sitt emne. Den norske krigs- og forsvarshistorie mistet gradvis kontakten med den akademiske historieskrivning. Restene av denne tradisjon er i dag klart internalistisk og teorifattig. Vi finner ingen syntetiserende tendens eller forsøk på analyser under samlende problemstillinger eller perspektiver. Krigs- og forsvarshistoriske forfattere tar sjelden del i den faglige debatt. Mens militære historikere som Henrik Angell, Johannes Schiøtz og Odd Lindbäck-Larsen var på høyde med sine samtidige sivile kollegaer, er dagens militære historikere isolert fra den akademiske historieskrivning. Den moderne norske krigs- og

forsvarshistorien bidrar bare i beskjeden grad til å belyse Forsvarets plass i samfunnsutviklingen, selv om deler av resultatene ofte kan anvendes av andre forskere.

Den akademiske historieforskning har sjelden militære forhold som sitt primære studieobjekt. Allikevel har historikere som Nils Ørvik, Magne Skodvin og Olav Riste med sin sikkerhetspolitiske tilnærming gitt de vesentligste bidrag til forståelsen av drivkreftene i norsk militærhistorie.

Avslutning

La oss avslutningsvis peke på et forhold som klart skiller den moderne sikkerhetspolitiske forskning fra militærhistorien. Store deler av den kalde krigens forskning omkring militære fenomener har begrenset interesse for militærhistorikere fordi denne forskningen ofte kan fortone seg som a-historisk. Atomvåpenene, bipolariteten og terrorbalansen gjorde at mange oppfattet den kalde krigen som en unik historisk epoke. Det ble derfor sett på som irrerelevant eller uinteressant å lete etter historiske årsaksforhold. Av denne grunn ble det utviklet en ny forskningstradisjon med sitt eget begreps- og analyseapparat som skilte seg grunnleggende fra tradisjonelle militære studier. Historiske perspektiver, forklaringer og kontinuitet hadde her en begrenset plass. Alt i alt resulterte dette i få kontaktpunkter mellom den moderne sikkerhetspolitiske forskning og militærhistorien slik den utviklet seg.

Fra et militærhistorisk synspunkt skaper noen av kjernebegrepene i den sikkerhetspolitiske forskning problemer. Det gjelder studiet av *intensjoner, kapasiteter og våpen* som objektive kriterier for forståelsen av internasjonale relasjoner. Vi har forsøkt å vise at den militærhistoriske forskning har lagt vekt på andre forklaringsfaktorer enn de som benyttes i moderne sikkerhetspolitikk. Derfor er den egnet til å skaffe oss nye navigasjonsinstrumenter i studiet av de krefter som former militærapparatene og det Clausewitz kalte «the fog of war».

Summary

This article is concerned with presenting the different methods of approaching the historical study of war that have been developed over the last twenty years. The Anglo-American «War and Society»-school has led the way in studying interstate conflict within its societal context. In German research, *Militärgeschichte* is now the term used to define this approach. It is contrasted with the more traditional methods of *Kriegs-* and *Wehrgeschichte*, which see military institutions more or less in isolation from society; they concentrate on reconstructing and analyzing events at the tactical and operational level, as well as on developments in weapons technology and doctrines.

The «War and Society»-school has proved especially fruitful in the study of phenomena such as militarism and arms races. It has also provided new perspectives in more traditional areas such as the analysis of operational war plans. And above all drawn attention to the essentially political nature of the most important military revolutions during the last two hundred years. The transition from limited cabinet warfare to all-out people's war during the French Revolution; the attempts made by the congress powers to prevent conflicts in the restoration era; the industrialization of cabinet warfare during the mid-nineteenth century and the revival of people's war during the 1860s - all these phenomena can only be understood by placing military events within their political context.

The article also provides definitions of the most commonly used military concepts, such as strategy, operations, tactics and logistics. The historical study of military institutions and conflict in Norway is seen against the background of very different historiographical traditions. Academic historians have paid little attention to them, while military historians have stuck to a very narrow, «internalist» view of the institutions they are describing. The post-war schools of security and peace studies have been dominated by the perspectives of the Cold War and have had very limited recourse to historical interpretations.

Noter

¹ Militärimmanent er den tyske betegnelsen på denne innfallsvinkelen.

² Sir John Winthrop Hackett, *The Profession of Arms. The 1962 Lees Knowles lectures given at Trinity College, Cambridge, The Times Publishing Company 1962*, s. 52.

³ Paul M. Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers: economic change and military conflict from 1500 to 2000*, London 1988, s. 350-53.

⁴ Det er bl.a. utgitt tre *War and Society*-årbøker. Ellers representerer Michael Howard, *War in European History*, London 1976, Geoffrey Best, *War and Society in Revolutionary Europe, 1770-1870*, London 1988 og Brian Bond, *War and Society in Europe, 1870-1970*, London 1986 de viktigste arbeidene i denne skolen.

⁵ Militärgeschichtliche Mitteilungen har siden starten i 1971 vært det mest respekterte tidsskriftet på feltet. Sammenlikner man det med det amerikanske *Military Affairs*, som nå heter *The Journal of Military History*, ser man tydelig hvor mye mer omfattende den tyske militærhistoriske tilnærmingen er.

⁶ Deist, Messerschmidt, Volkmann, Wette: *Ursachen und Voraussetzungen des Zweiten Weltkrieges*, forlagsomtale av Fischer-utgaven fra 1989.

⁷ Den beste oversikten over debatten finnes i Volker Berghahn, *Militarism. The History of an International Debate 1861-1979*, Cambridge University Press 1981.

⁸ Alfred Vagts, *A History of Militarism. Civilian and Military*, 2. utg. New York 1959. (1. utg. 1937).

⁹ Kehr lånte sine metoder og modeller fra Max Weber, men også fra Karl Marx. Han var imidlertid altfor uortodoks til å kunne plasseres i den sosialistiske leiren og kan vel kanskje best beskrives som en radikal liberaler. Hans hovedverk er *Schlachflottenbau und Parteipolitik, 1894-1901. Versuch eines Querschnittes durch die innenpolitischen, sozialen und ideologischen Voraussetzungen des deutschen Imperialismus*, Berlin 1930. Artiklene hans ble først samlet i 1960-årene av Hans-Ulrich Wehler, *Der Primat der Innenpolitik*, Berlin 1967.

¹⁰ Vagts 1959 s. 13.

¹¹ Ibid. s. 17.

¹² Ibid. s. 14f.

¹³ Stig Förster, *Der Doppelte Militarismus. Die deutsche Heeresrüstungspolitik zwischen Status-quo-sicherung und Aggression 1890-1913*, Stuttgart 1985, s. 5f.

¹⁴ Stortingstidende 1966, s. 25.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Gerhard Ritter, *Der Schlieffepplan. Kritik eines Mythos*, München 1955.

¹⁷ Som utkom i fire bind mellom 1954 og 1965.

¹⁸ William H. McNeill, *The Pursuit of Power*, Chicago 1992, s. 224-41.

¹⁹ Public Record Office, CAB 37/112/100, «Memorandum on the General Naval Situation», August 1912.

²⁰ Michael Geyer, *Deutsche Rüstungspolitik*, Frankfurt a. M. 1984.

²¹ Øyvind Østerud gir et omriss av noen av dagens posisjoner i *Statsvitenskap. Innføring i politisk analyse*, Oslo 1991, s. 332-4.

²² Hans Delbrück, «Zukunftskrieg und Zukunftsfriede», i *Preußische Jahrbücher* 96, mai 1899.

²³ *Verhandlungen des Reichstags*, bind 201, s. 3364.

²⁴ John L. Gaddis, *The Long Peace*, Oxford University Press 1989.

²⁵ Howard 1976 s. 100.

²⁶ Spørsmål om krig og fred, samt diplomati og utenrikspolitikk var kongelige prerogativer også i land med parlamenter.

²⁷ [...] La guerre n'est donc pas un anomalie dans le système, elle en constitue la régulation: la puissance dominante est obligée d'y recourir si elle veut rompre l'équilibre à son profit, tout comme pour les autres puissances, la guerre est le seul moyen de faire obstacle à un tel expansionnisme.» Hervé Coutau-Bégarie: «L'ancien régime militaire: un modèle de guerre limitée?», i *Stratégique* 54 (2/92), *La guerre limitée*, s. 129.

²⁸ Se f.eks. John Bennett Walters, *Merchant of Terror: General Sherman and Total War*, New York 1973.

²⁹ Aron Friedberg, *The Weary Titan. Britain and the Experience of Relative Decline, 1895-1905*, Princeton N.J. 1988.

³⁰ Det klassiske verket om den diplomatiske og militære tilnærmingen er Samuel R. Williamson Jr., *The Politics of Grand Strategy. Britain and France Prepare for War, 1904-1914*, London 1969 (2. utg. 1990). Men Williamson utelater nettopp den økonomiske og finansielle rammen som Friedberg plasserer den britiske utenrikspolitikken innenfor.

³¹ John Tetsuro Sumida, *In Defence of Naval Supremacy. Finance, Technology, and British Naval Policy 1889-1914*, London 1989.

³² Kennedy 1988.

³³ For den filosofiske bakgrunnen for Clausewitz' formulering av begrepene, og konsekvensene av den for hans egen krigslære, se Rolf Hobson: «Fra Kabinettskrigen til den totale krigen. Clausewitz-tolkninger fra Moltke til Aron», *Forsvarsstudier* 6/1994, s. 37-49.

³⁴ Sitert i Paul M. Kennedy (ed.), *Grand Strategies in War and Peace*, London 1991, s.2f.

³⁵ Gudmund Schnitler, *Strategi*, Kristiania 1914, s. 1.

³⁶ *Jehuda L. Wallach: The Dogma of the Battle of Annihilation. The Theories of Clausewitz and Schlieffen and Their Impact on the German Conduct of Two World Wars, Westport Ct. 1986, s. 11.*

³⁷ *Martin van Creveld, Supplying War. Logistics from Wallenstein to Patton, Cambridge 1977.*

³⁸ *C. O. Munthe, Den norske hær indtil 1814, Kristiania 1914.*

³⁹ *Henrik Angell, Syv-Aars-Krigen for 17. Mai. 1807-1814, Kristiania 1914.*

⁴⁰ *Henrik Angell, Norges Krigshistorie, Kristiania 1906, s. 27.*

⁴¹ *Underofficersbladet 1929.*